

С.М. Макітрук (Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

СПОСАБЫ ВЫРАЖЭННЯ І ФУНКЦЫЯНАВАННЕ АКАЛІЧНАСЦЕЙ МЭТЫ І ЎМОВЫ Ё ПМНІКАХ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ ПІСЬМЕННАСЦІ

Ключавыя словы: старабеларуская пісьменнасць, акалічнасць умовы, акалічнасць мэты.

Пры вывучэнні будовы простага сказа нельга абмінуць увагай і акалічнасць як даданы член сказа. Акалічнасць – даданы член сказа, што абазначае характар дзеяння ці розныя абставіны, пры якіх адбываецца дзеянне, праяўляецца прымета, існуе з’ява, названая паясняемым словам або арганізаваная шляхам спалучэння розных слоў [1; 90]. Акалічнасці могуць выражацца прыслоўямі, дзеепрыслоўямі, назоўнікамі з прыназоўнікамі і без прыназоўнікаў, інфінітывамі, а таксама фразеалагічнымі і сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі: *ви^нню ... и^з замками **вбецно** еми *w^mда^т* (Стрыйк., 539); *Fewдоси^s цеса^p ... **пишичи теста^m** сыны *вбеⁿне* *сто^mу а^mбросию *w^mдава^т** (Бельск., 295); *п[и]сан оу Полоцку **оу четвергъ*** (ПГ, I, 80, 1333). Часцей за ўсё ё сказе акалічнасці адносяцца да дзеясловаў, радзей – да назоўнікаў, прыслоўяў: *оусталь же **оутро** сáыи никита *w^m* *ложи своее** (Чэщя, 296); ***пото^m** в *ты^dдеⁿ* на *кроле^vство по^тское* з *великою ичтиво^{cm}ю* *при вбеⁿности пано^v ра^d диховны^x и свѣци^x ... коронованы^s* (Стрыйк., 6166); *судъ, **не сквалляючисе до покары зараз,** *только ему, обжалованому, зъ местца уступити наказал** (ИЮМ, IX, 437, 1624).***

У старабеларускай мове, як і ў сучаснай, паміж акалічнасцю і паясняемым словам або спалучэннямі слоў выражаюцца розныя віды акалічнасных адносін: прасторавыя, спосабу дзеяння, прычынныя, часавыя, мэтавыя і г. д.

У гэтым артыкуле зробім спробу разгледзець спосабы выражэння акалічнасці мэты і ўмовы ё помніках старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы.

Акалічнасці мэты абазначаюць мэту дзеяння і адказваюць на пытанні *для чаго? з якой мэтай?* [1; с. 91]. У адрозненне ад іншых відаў акалічнасцей яны выражаюцца часцей за ўсё інфінітывам, які адносіцца пераважна да дзеяслова са значэннем руху. Таксама могуць выражацца прыслоўямі мэты, назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў з прыназоўнікамі, дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі.

Асноўным сродкам выражэння акалічнасці мэты ё помніках старабеларускай пісьменнасці служаць інфінітывы: *И пояль есть *г[о]с[по]дъ* *богъ человека и поставил [его] в рай кохания, **делати** и **хранити** [его]** (Скар. КБ, 116); *Тогда пакъ вышла была дщера фараонова **змытися** у реце* (Скар. КВ, 66); *Кто нам дастъ мяса наестися* (Скар. ЛК, 28).

Акрамя таго, акалічнасцямі мэты ў помніках старабеларускай пісьменнасці з'яўляюцца:

– прыслоўі мэты: *вы постерегышы самого одного жалуючого едучого, а не бачечы жадное его потенкги ... **умыслно** оглоблюю в крыж стану тронцил* (АВК, XXXI, 398, 1667); *што с# w Iwvñ написало, **незпроста**, и "къ бы ничего розимѣти потреба* (Мак., 235);

– формы роднага склону назоўнікаў з прыназоўнікамі для (дле), до: *которая вина положона **для впамятанья*** (АЗР, I, 24, 1388); *дле **утвержденья** тое нашео описаное справы и на ураде... вызнал* (АВК, XXXVI, 71, 1582); *ахилесь и тѣл#фус приплынули до месе^м **дл"** добыть# спижи в то^м короле^стве месе* (Троя, 5); *или^с цеса^р **дл# итѣхи** в поле выехаль* (Рым., 86); *Гнатися повелел Иосифъ за братиею своею **для чары*** (Скар. КБ, 81); *люди... **дл"** w^мпоусто^с албо **торговли** албо **потехи дл"** оусегда и часто приход#^м* (Валх., 54); *муж **до запису** ее звал* (ИЮМ, XXXII, 193, 1578); *ихъ на дыспитацыю w едности церъковно^н "ко есть потребна# **до збавень#** вытегнители могли* (Бер. саб., 15); *заразь дано **до науки** латински#, до пана Максима Гарасимовича Смотрицкогw* (Барк., 158).

Формы роднага склону назоўнікаў з прыназоўнікам **ради** ўжываліся пераважна ў рэлігійных помніках старабеларускай пісьменнасці: *единый тамъ иный инѣде падаше мер^ствѣ, и оуказываше кое# **ради речи** имираше* (Скар. ПБ, 28); *не моз^м с# лишийти брати#. тое радости неизре^чнны"... ласкосерди# **ради оутробна"*** (Чэцця, 304б); *сего **ради соборъ** члвческъ собра^х со свещами. и честители собрахъ* (Чэцця, 79); *проши тебе w^мче сты^с **г^сда ради**, повѣжъ ми w не^м если жы^с е^ст^м, сродзе бовѣмъ есте^м фрасовливы^м дл^н него* (Зб. 752, 508); *Апостоль рече, жена спасаетс# **ради чадороди"**, аще пребудеть въ вѣре и люб^сви, и въ стини съ цѣломудріем^с* (Будны, 87б).

– назоўнікі ў вінавальным склоне з прыназоўнікамі **во (в), на**: *теды wному иwсофи вричили пречистую дѣви на заховане еи паненства а не в **малженство*** (Рым., 83) *Мужа неправедна зло уловит **во истление*** (Псалтыр, 122–122б); *А в той пустыни даль богъ людемъ крастеле и манну **на пишу*** (Скар. ЛК, 2б); *все што живо биде вам **на покармъ*** (Бельск., 9б); *Листы и права, належачое на имѣнье Дубянского. Первийй листъ **на продажу** имѣнья Дубянского* (АВК, XIV, 502, 1594);

– назоўнікі ў давальным склоне з прыназоўнікам **къ**: *съ топоромъ на дворъ господарский **къ работе** и въ сторожси ... ходимъ* (КСД, 118, 1514); *Библияне же зготовили сут древо и камене **къ деланию** храму б[о]жия* (Скар. ТЦ, 133); *Въ и^свѣщеніе: к^с **потверж^сен^сю*** (Бяр., 55).

Таксама ў помніках старабеларускай пісьменнасці сустракаюцца і адасобленыя акалічнасці мэты, якія, як адзначае С.Я. Рапацэвіч, “выражаюцца дзеепрыслоўямі закончанага трывання або незакончанага трывання” [2; с. 53]: *Сауль же копие имел в руке и вдарилъ имъ на Д[а]в[ы]да **хотя пробости** его къ стене* (Скар. ПЦ, 39б); *Асыряне придоша до шатра Олоференова **хотечи обудити** его, и знайдоша [его]*

без главы (Скар. КЮ, 22); *Иовъ же льстиве пробороль его мстя брата своего* (Скар. ДЦ, 70).

Як бачым, акалічнасці мэты шырока ўжываліся ў помніках розных жанраў на працягу ўсяго старабеларускага перыяду, маглі знаходзіцца ў пачатку, сярэдзіне і ў канцы сказа, выражаліся часцей за ўсё інфінітывам, які адносіўся пераважна да дзеяслова са значэннем руху, прыслоўямі мэты, назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў з прыназоўнікамі, дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі.

Акалічнасці ўмовы абазначаюць умову, пры якой адбываецца дзеянне, і адказваюць на пытанне *пры якой умове?* [1; с. 90]. Яны адносяцца да дзеяслова і выражаюцца назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі, дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі спалучэннямі: *Хто бы кому соколье гнездо сказиль або порубаль, або умысне сокола под гнездом помкнул ... тогда мает тому заплатити* (Ст. 1529, 81); "*то слышавши наза^д вернилс# есми* (Алекс. XV, 1); *абы пры страшных та^нахъ была справована пам[#]ть исоп^ниихъ* (Унія, 16).

Часцей у тэкстах старабеларускай пісьменнасці сустракаем акалічнасці ўмовы, выражаныя назоўнікамі ў месным склоне з прыназоўнікамі

на: *на той радости велхль король Марко витеземъ исполнити серцо весельем* (Трыст., 85); *на ласце его милости ... я тымъ ниякое переказы чынити не буду* (АВК, I, 136, 1494); *идавшисе до г^да на мѣтвѣ* мовил (Зб., 107, 123);

во (вѣ): *Што мовлю вамъ в^д темности, речите вѣ светле* (Цяп., 136); *Может ли хто крестити в^д недоста^тки с^ощеника* (Дзід., 9); *Хто бы противъ кого право "кое... перевель, будь рокъ "ки^д неправдивы^д, змышленны^д в неведомости стороны противное итворивши... тотъ можетъ... до того жъ вр[#]и... стороны противню позвати* (Ст., 1588, 184–185);

при (пры): *маеть довести ... лю^дми добрыми, ила^хтою се^мма светками и ихъ и своею присегою. и то при слишны^х доведехъ* (Ст. 1588, 6); *в маю те^ж гдна в неделе былэ^м при ве^тки^м жалю и фрасу^нку и пна ивана баки и всташине* (Еўл., 22); *вспомнхль при доброй мысли на по^дчасшего и на ста^ршего на^д пека^рми* (Біблія, 91).

Таксама ў помніках старабеларускай пісьменнасці сустракаюцца адасобленыя акалічнасці ўмовы, якія “выражаюцца дзеепрыслоўямі закончанага трывання прошлага часу або незакончанага трывання цяперашняга часу” [2; с. 53]: *Тогда сынове Иудины облегышы Ерусалимъ и добыша [его], и побиха людей оружиемъ и градъ выпалиша огнемъ* (Скар. КС, 46); *Напоминаючи иных къ мудрости царь Саломон самъ себе даетъ вѣ притчи место* (Скар. ПБ, 106).

Такім чынам, акалічнасць умовы была адлюстравана ва ўсіх жанрах старабеларускай пісьменнасці, выражалася назоўнікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі, спалучэннем назоўніка з залежным словам,

дзепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі спалучэннямі. Месца ў сказе гэтага даданага члена было розным: акалічнасць умовы магла стаяць у пачатку, сярэдзіне і ў канцы сказа.

Літаратура

1. Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя : вуч. дапаможнік для студэнтаў філал. фак. ун-таў / Л. І. Бурак. – Мінск : Універсітэцкае, 1987. – 320 с.

2. Рапацэвіч, С.Я. Сінтаксіс пражскіх выданняў Францыска Скарыны : дыс.... канд. філал. навук: 10.02.01 / С.Я. Рапацэвіч. – Мінск, 2000. – 131 с.

Скарачэнні:

АВК – Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею, тт. I–XXXIX. Вильна, 1865–1915; Алекс. XV – “Александрья” канца XV ст. (рукапіс РНБ); АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России, т. I–V, СПб, 1846–1853; Барк. – “Баркалабаўскі летапіс” канца XVI–пачатку XVII ст. (рукапіс ДГМ); Бельск. – “Хроніка” М. Бельскага пачатку XVII ст. (рукапіс РНБ); Бер. саб. – “Абарона сабора берасцейскага” (Вільня, 1597); Біблія – “Біблія” пачатку XVII ст. (рукапіс РНБ); Будны – “Катэхізіс” С. Буднага (Клецк, 1562); Валх. – “Аповесць аб трох каралях-валхвах” канца XV ст. (рукапіс РНБ); Дзід. – “Дзідаскалія” (Куцеін, 1653); Дыяр. – “Дыярыуш” А. Філіповіча 1638–1643 гг. (рукапіс ДГМ); Еўл. – “Дзённік” Ф. Еўлашоўскага пачатку XVII ст. (рукапіс Галоўнага архіва старажытных актаў у Варшаве); Зб. 107, 255, 259 – Зборнікі павучанняў сярэдзіны XVII ст. (рукапісы БАН Літвы); Зб. 752 – Зборнік жыццй святых другой палавіны XVII ст. (рукапіс ДГМ); ИЮМ – Историко-юридические материалы, т. I–XXXII, Витебск, 1871–1906; КСД – Книга судных дел Литовской метрики, “Русская историческая библиотека”, т. XX. СПб, 1903; Мак. – “Бяседы Макарыя” (Вільня, 1627); Навука – “Навука аб сямі тайнах” (Вільня, 1620); Пак. Хр. – “Пакуты Хрыста” канца XV ст. (рукапіс РНБ); Скар. – “Біблія” выдання Ф. Скарыны: КБ – Кніга Быцця; KB – Кніга Выхад; ЛК – Кніга лічбаў; ТЦ – Трэцяя кніга царстваў (Прага, 1516–1519); Ст. 1588 – Статут Вялікага княства Літоўскага (Вільня, 1588). Стрыйк. – “Хроніка” М. Стрыйкоўскага пачатку XVII ст. (рукапіс РНБ); Троя – “Аповесць аб Троі” пачатку XVI ст. (рукапіс БАН Украіны); Трыст. – “Аповесць аб Трыстане” каля 1580 г. (рукапіс Бібліятэкі імя Э. Рачынскага ў Познані); Унія – “Унія” (Вільня, 1595); Цяп. – “Евангелле” ў перакладзе В. Цяпінскага (Цяпіна, каля 1580 г.); Чэцця – “Чэцця” 1489 г. (рукапіс БАН Украіны).

Н.П. Маслоўская (Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі)

АДАПТАЦЫЯ НОВЫХ ЗАПАЗЫЧАННЯЎ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВАЙ

Ключавыя словы: запазычаныя словы, лексічная сістэма, сучасная беларуская мова, этымалагія запазычанняў.

На працягу мінулага XX ст. сістэма беларускай літаратурнай мовы прайшла інтэнсіўны шлях развіцця ад пачатковага этапу фарміравання літаратурных норм да высокаразвітай кадэфікаванай мовы з багатым